

FREUD SOM BAGMAND

En anmeldelse af:

Steen Kristensen: *Freud har sagt*.
Gyldendal 2006, 499 sider, kr. 299.

Henrik Jensen: *Det faderløse samfund*.
People's Press 2006, 483 sider, kr. 349.

Ole Andkjær Olsen

I 150-året for Freuds fødsel er der kommet to danske værker i 500 siders klassen, hvor Freud ganske vist ikke er hovedpersonen, men alligevel har opnået en vægtig plads som bagmand. Dyrslægen Steen Kristensens *Freud har sagt* er egentlig en biografi over prinsesse Marie Bonaparte, hvis liv tog en ny og uventet drejning, da hun som 43-årig traf Freud og uddannede sig til psykoanalytiker. Historikeren Henrik Jensens *Det faderløse samfund* er en stor kulturhistorisk fremstilling af faderfigurens storhed og fald, men den har – som det kan verificeres i registeret – Freud som langt den hyppigst refererede forfatter. Ud over Freud og det betragtelige sidetal er der også andre fællesnævner mellem bøgerne: de er begge grundigt researchede, de er kompetente på deres respektive felter, de er komponeret med et ikke ubetydeligt artistisk touch, og de er velskrevne langt ud over den standard, man er blevet vant til hos akademiske forfattere. Den første er mest til underholdning i lænestolen, den anden ægger til debat.

Freud og Marie Bonaparte

Grundstammen i Steen Kristensens bog er den farverige historie om prinsesse Marie Bonapartes liv, men til benefice for danske læsere får vi også en udførlig redegørelse for historien om hendes mand, prins Georg af Grækenland (søn af den græske kong Georgios I og sønnesøn af Christian IX), hvortil kommer en fyldig fremstilling af de dele af Freuds og psykoanalytiskens historie, der har berøring med Bonaparte.

Marie Bonaparte (1882-1962) kastede glans over den tidlige franske psykoanalyse med sin usædvanlige personlighed, sine titler af »prinsesse« og »kongelig højhed« og sine mange penge. Hendes oldefader på faderens side var den Lucien Bonaparte, der sørgede for gennemførelsen af statskuppet i 1799, som gjorde broderen Napoleon Bonaparte til Frankrigs kejser. Hendes penge stammede fra moderens familie, idet morfaderen var grundlægger af spillekasinoet i Monte Carlo. Psykoanalysen blev i positiv forstand hendes skæbne. Allerede efter de første ugers analyse hos Freud i 1925 var hun overbevist om, at det var her, hun fremover ville lægge sine kræfter. For Freud var hun endnu en spændende kvinde i lighed med Lou Andreas-Salomé, og hun var så vidt vides den eneste franske psykoanalytiker, han havde nogen som helst tillid til. Næsten alle andre havde en vis svaghed for Freuds officielle franske rival, Pierre Janet. Marie var med i alle forberedelserne til den første franske psykoanalytiske forening, *Société psychanalytique de Paris*, der kom til verden i 1926, og hun blev, selv om hun hverken var læge eller på det tidspunkt analytiker, anerkendt som fuldgældigt medlem af de øvrige i den stiftende gruppe, fordi hun kom med hele den autoritet, der er forbundet med at være Freuds ambassadør og talerør. Bag hendes ryg kaldte de andre analytikere hende »Freud a dit« – »Freud har sagt«, hvilket har givet bogen titel. Bogens hovedperson er altså netop ikke Freud, men »Freud har sagt« alias Bonaparte. I den franske psykoanalytiske politik var hun gang på gang den, der modsatte sig fransk enegang og anbefalede indordning under Freuds ønsker og IPA's love. Noget af hendes indflydelse kom også af hendes gavmilde økonomiske støtte til foreningens aktiviteter.

Seksualiteten var et hovedtema i Maries liv såvel som i psykoanalysen. Ægtemanden var efter alt at dømme homoseksuel, og det ægteskabelige samliv begrænsede sig til Maries besvangring med en søn og en datter. Til gengæld havde hun mange elskere og var snart blevet opmærksom på, hvor tabueret den kvindelige seksualitet var. Allerede før sin entré i psykoanalysen havde hun søgt efter forklaringer på og midler mod sin egen frigiditet, og hendes ideer gik i retning af en rent kirurgisk løsning. Ved anatomiske studier gjort af gynækologen Josef Halban kunne det fastslås, at afstanden fra klitoris til vaginas åbning var meget variabel fra kvinde til kvinde, og den ledsagende hypotese var, at frigiditet måtte skyldes, at klitoris ikke blev tilstrækkeligt stimuleret under samlejet, når afstanden var for stor. Dette kunne afhjælpes ved operation, og Marie Bonaparte underkastede sig ikke færre end tre operationer, herunder også en hysterektomi, men uden at hun dog blev rigtigt tilfreds med resultatet. Det er rosværdigt, at Steen Kristensen har fundet frem til Halbans afhandling og bringer gengivelser af hans anatomiske plancher, så man får et klart indtryk af, hvad operationerne gik ud på. Freud selv iagttog med nogen skepsis disse praktiske tiltag, selv om de ikke var helt uden berøring med hans egen sondring mellem en maskulin klitorissexualitet og en feminin vaginaseksualitet hos kvinder.

Ligesom andre af historiens seksuelt emanciperede kvinder, her tænker jeg først og fremmest på George Sand som Bonaparte mod slutningen af sit liv overvejede at skrive en bog om, var hendes problem uden tvivl, at hendes seksualitet var aktivt-fallisk, mens hendes biologiske ideologi sagde hende, at den burde være passivt-vaginal. Marie betegner klitoris som et dysfunktionelt organ hos pigen. Hvis hun fikseres til sin klitorissexualitet, bliver hun potentielt mandlig i sin adfærd til stor skade for sine senere kærlighedsforhold til mænd. Det er interessant at konstatere, at den senere så indflydelsesrige amerikanske analytiker Rudolph Loewenstein, der i en årrække både var Marie Bonapartes elsker og analytiker, i 1935 skrev en artikel om »fallisk passivitet« hos mænd, samme år som hun i en anden artikel diskuterede problemerne omkring en aktiv og en passivt-masochistisk kvindelighed. Det ser ud, som om deres seksuelle dysfunktioner har dannet et smukt par med hende i rollen som den maskuline part.

Steen Kristensen har hovedparten af sit materiale om Marie fra Célia Bertins autoriserede Bonaparte-biografi fra 1983, men han har også undersøgt senere fremkommet kildemateriale og har desuden selv udført arkivstudier. Det har især ført til et facetteret portræt af ægtemanden prins Georg, der som femten-årig blev sendt til København for at få en uddannelse som sø-officer. Kender man allerede Freud og Bonaparte, er bogen stadig værd at læse for dette supplements skyld. Man kan både følge ham på det private og det politiske plan, herunder hans livslange (homoseksuelle?) binding til farbroderen prins Valdemar på Bernsdorff Slot. Marie og Georg ejede »lille Bernsdorff« i nærheden, og det lader til, at han meget hellere opholdt sig her end hun. Det er et kup, at Steen Kristensen på Det Kongelige Bibliotek har fundet en lang række fotos af Marie og Georg, som ikke var med i Bertins biografi, og hvor også relationerne til det danske kongehus er illustreret. Hvad man savner, er flere oplysninger om Maries relationer i Danmark. Det er uklart, hvor meget dansk hun lærte (det antydes et sted, at hun kunne læse en dansk avisartikel), og hvor mange danskere hun kendte. Når fx Karin Michaëlis i en kronik i Politiken i 1935 introducerede Maries store værk om Edgar Allan Poe, er det så som opfølgning på et personligt bekendtskab? Hvor mange fingre har hun haft med i spillet, da det nystiftede Dansk Psykoanalytisk Selskab blev anerkendt som fuldgyldigt medlem af IPA i 1957 og allerede i 1959 fik overdraget tilrettelæggelsen af den 21. internationale psykoanalytiske kongres, som fandt sted i Falkonercentret? Og i hvilken udstrækning var det fx lykkedes den danske psykoanalyses førstemand Thorkild Vanggaard at charmere Marie (jeg har selv kopier af et par breve, hun skrev til ham)? A propos den efterfølgende bog er det morsomt, at vi får oplyst, at Marie oplevede det danske samfund som noget nær et matriarkat. Det var vist ikke ment som noget positivt.

Bogen er blevet omtalt som en trepersoners biografi, men noget trekant-drama repræsenterer den i hvert fald ikke. Freud og prins Georg var ikke rivaler og levede i hver sin verden i en sådan grad, at man må tænke på Marie

som en meget fleksibel person, når hun kunne begå sig begge steder. Nogen rigtig aktuel sprængkraft er der ikke i bogen – og det kan jo nok skyldes, at Marie Bonaparte ikke har efterladt sig noget forfatterskab af betydning. Hendes bøger og artikler har ikke dannet skole, hun havde ingen elever, og der var et misforhold mellem den indflydelse, hun kunne skaffe sig i den internationale psykoanalyse gennem sine penge og gennem venskabet med Freud og Freud-familien og så hendes faktiske kapacitet som psykoanalytisk teoretiker. Hendes liberale samfundssyn, hendes kritik af fx dødsstraffen og hendes seksuelle emancipation stod i skarp kontrast til hendes bornerte forståelse af psykoanalysen, som med årene blev mere og mere enøjet biologisk, og som da også til sidst – i efterladte papirer – mundede ud i en kritik af Freuds tro på barndommens betydning for dannelsen af personligheden. Er man født som svane, kan ingen andegård ændre på det – og vice versa, mente hun. En aristokratisk persons aristokratiske selvforståelse.

I en tid, hvor Freud-bashing er blevet en yndet disciplin blandt alt for mange skribenter, kan man glæde sig over, hvor sobert et portræt der tegnes af Freud i bogen (han »må tillægges æren for i god tro at have skabt en åndelig bevægelse med enorm indflydelse på vores måde at forstå os selv på«, s. 10). Med sin veterinære baggrund er Steen Kristensen langt fra at være psykoanalytiker, men rent faktisk skriver han biografi på et i hvert fald i nogen grad psykoanalytisk grundlag, og han har sat sig noget bedre ind i psykoanalysen end Bertin. Prægningen i barndommen tillægges uhyre betydning, og han engagerer sig fx i et usædvanligt psykoanalytisk detektivarbejde for at finde seksuelle barndomstraumer hos Marie, der kan forklare hendes seksuelle dysfunktioner. Ikke mindst i biografiske fremstillinger af psykoanalytikere er det kun naturligt, at psykoanalysen også bliver en del af begrebsapparatet.

Det faderløse samfund

Hvad er problemet med et faderløst samfund, kunne man spørge. I Henrik Jensens bog får man en overvældende mængde af svar, der dog alle peger i den samme retning. Hovedsagen er, at de sønner, der ikke er underlagt en eller anden form for (faderlig) autoritet, undergraver samfundsordenen. David Blankenhorn har kaldt problemet med faderløse børn for »den mest ødelæggende tendens i vor tid«:

I USA lever 40% af alle børn uden deres fader, skriver David Blankenhorn i *Fatherless America* [1995]. Det gør ikke en afgørende forskel i dette billede, at 80% af alle børn trods alt vokser op med en mand i huset (pap). Når børnene bliver 18, har halvdelen af dem ikke været sammen med deres fader i det meste af deres liv. 70% af alle indsatte i fængslerne er drenge/mænd fra hjem uden fædre. Ifølge Blankenhorn

kan et samfund med færre og færre fædre kun gå hen at blive et samfund med flere og flere fængsler. (s. 276).

Det er altid de overtallige unge mænd, der er blevet rambukke for samfundsmæssige omvæltninger. Tidligere blev de i stort tal sendt i krig eller anvendt som frontløbere i politiske revolutioner. I dag er det en slemt herreløs flok, der efterhånden breder sig på landkortet fra byernes ghettoer og slumkvarterer til hele kontinenters gendannelse af nye former for jungler, hvor ingen kan færdes i sikkerhed. Det gælder ikke mindst i Afrika:

Den amerikanske journalist Robert Kaplan har været der og har efter eget udsagn »set ind i øjnene på de unge mænd«, som han kalder »ægte børn af det 21. århundrede«, med deres »rastløst scannende blikke«, hele tiden på udkig efter noget af værdi, og han ser dem som et af mange tegn på et kommende anarki. Det er, skriver han dystert i *The Coming Anarchy* [2000], »hvad amerikanske byer kan udvikle sig til i fremtiden.« I Kaplans bog bliver de unge, vestafrikanske mænd symbolske for, hvordan politikken kan forandre sig globalt, hvis det almene autoritetstab fortsætter. Ville man tegne denne fagre, mulige verdens politiske landkort, kunne man ifølge ham begynde med et Vestafrika, der synes at være ved igen at blive, hvad det var i den tidlige kolonitids atlasser: enkelte isolerede, let tilgængelige handelspladser på kysten, og så et indland, der er plaget af vold, anarki og sygdomme; ved at blive (med Graham Greenes ord) »tomt og udforsket igen«. (s. 205-6).

Så er banen kridtet op, for hvad der kommer til USA, kommer nok også til Europa og Danmark, hvis det da ikke allerede er her. Henrik Jensen er dog ikke kun ude på at skræmme sine velbjærgede danske læsere fra vid og sans. Han har også en teori om, hvordan nogle meget lange linjer i historien har ført os hertil. Således modstiller han to grundlæggende kulturer eller samfundsordener, hvis udvikling spænder over hele den vestlige kulturs historie, og hvis hovedtendens er en dalende faderautoritet og pligtfølelse over for denne autoritet og en stigende moderkultur, hvor principperne for moderlig omsorg er udmøntet i termer som individualisme, menneske- og andre rettigheder, velfærdsstaten og den grænseløse higen efter egen lyst (lykke). Det stadigt genkommende omkvæd i bogen er modstillingen af en gammel faderorienteret pligtkultur og en moderne moderlig rettighedskultur.

Bogen består egentlig af to bøger, der er flettet ind i hinanden i alternerende kapitler. Bog 1 er bogen om den lange kulturhistorie fra tidernes morgen til nutiden. Bog 2 er en skildring af den vidt forgrenede personkreds omkring den sindsforstyrrede psykiater Otto Gross (1877-1920), hvis livsskæbne for Henrik Jensen i særlig grad illustrerer, hvordan der i årene omkring første verdenskrig indstiftes en ny verdensorden baseret på individs rettigheder og med hovedvægt på tilfredsstillelsen af individets lyster

til hvad det måtte være – sex, drugs & rock'n roll. I Gross-kapitlerne, som jeg i øvrigt skal lade ligge, selv om det er spændende læsning, hører vi om forholdet til den dominerende fader, til psykiatere som Kraepelin, Alzheimer og Jung, psykoanalytikerne Freud og Stekel, sociologen Max Weber og hans kreds, en række unge fremstormende repræsentanter for ekspressionismen samt digterne Kafka, Werfel og Lawrence, hvis tyske kone Frieda von Richthofen havde været en af Groos' elskerinder, og som kan have transmitteret noget af Gross' seksualideologi til sin engelske ægtemand. Ifølge Henrik Jensen er den altid perifere outsider Otto Gross, der fx aldrig rigtigt er blevet indlemmet i den psykoanalytiske historieskrivning, selv om både Jung og Freud anså ham for et geni i svøb, i en sådan grad blevet gjort til centrum for interesse i dag, at der ud over en rig strøm af bogudgivelser nu også afholdes årlige kongresser for at studere hans liv og værk.

Men tilbage til Bog 1, hvor jeg har hæftet mig ved den meget frie bevægelse mellem realhistorien og idehistorien. Ideerne og deres samfundsmæssige implementering er to sider af samme sag, basis og overbygning smelter sammen, hvis Henrik Jensen da ikke er lige ved at hævde, at det nærmest er ideerne der skaber historien. Ideerne, der ligger til grund for rettighedskulturen, går tilbage til tidernes morgen som en humanistisk understrøm i kristendommen, i renæssancens opdagelse af individet, i Rousseaus idéer om menneskets iboende sandhed og skønhed, i den franske revolution med dens frihed, lighed og broderskab. I 1800-tallet bliver processerne mere massivt håndgribelige, idet der peges på sekularisering, industrialisering, urbanisering og kolonisering, men med Freuds indstiftelse af en ny terapeutisk kultur baseret på det lystsøgende menneske (»har du lyst, har du lov« hedder det som karakteristisk af denne ideologi) er vi tilbage i en forestilling om ideologien som det, der sætter tingene i bevægelse. Jeg tror, at uviljen mod at skelne mellem årsager og virkninger samtidig er baggrunden for, at vi i sidste instans heller ikke får nogen forslag til, hvor man skal sætte ind, hvis man vil reparere skaderne. Det vender jeg tilbage til. Lad os først se, hvad der i øvrigt siges om Freud:

Den faderstyrede kultur fik ved begyndelsen af det 20. århundrede sin teoretiske fundering af Sigmund Freud og psykoanalysen. Og samtidig sit dødsstød. På den ene side skabte Freud med sit ødipuskompleks på sine egne præmisser en videnskabelig forklaring på faderens grundlæggende og helt uomgængelige betydning i enhver samfundsmæssig sammenhæng. På den anden side trak han, ved sin påpejning af det ubevidste, af mennesket i drifternes 'sump' og af 'det seksuelles' altomfattende betydning for karakterdannelse og samfundsliv, hele tæppet væk under den eksisterende normative kultur af jødisk-kristen oprindelse. Eller han forsøgte i hvert fald på det. Ingen model for den psykiske udvikling har været så indflydelsesrig i det 20. århundrede som ødipuskomplekset. (s. 367).

Henrik Jensen er opmærksom på, at Freud personligt holdt på den bestående samfundsorden, og at han modsatte sig en politisk udnyttelse af sine teorier. Alligevel får Freud nu hovedæren – eller nærmere -skylden – for faderautoritetens definitive sammenbrud, som åbenbart var den eneste mulige konsekvens af teorierne. Jeg er med på, at psykoanalysens virkningshistorie ikke kan samles på ét bræt, og at der gik tråde både til højre og venstre, som havde en faktisk effekt. Jeg er også enig i, at Freud var en af arkitekterne bag det 20. århundredes seksuelle revolution, selv om han bestemt ikke ville have syntes om den. Men når Freud nu personligt sættes på banen, synes jeg, at Henrik Jensen skylder os at diskutere hans tanker og indflydelse lidt mere nuanceret (der er kun tre titler af Freud på litteraturlisten, Henrik Jensen har ikke været interesseret i selv at læse Freud, men bruger i hovedsagen blot det portræt, der er blevet så almindeligt i navnlig den amerikanske samfundsdebat). Freud havde fortjent bedre, ikke for hans egen skyld, men fordi man med udgangspunkt i Freuds tankeverden faktisk kan finde bedre svar på Henrik Jensens bekymrede spørgsmål, end han selv vover at give.

Jeg vil for det første påpege, at begrebet *faderlængsel*, der er centralt i Freuds ødipusteori, ikke tages op, og at der kun er få og svage referencer til en mulig autoritetslængsel. Men det er dog evident, at alle Freuds socialpsykologiske analyser gik ud på, at man ikke kan udrydde faderen med mord eller revolutioner, for så vender han alligevel tilbage i stadig nye forklædninger. Ødipusteorien er netop ikke en teori om, at samfundsudviklingen styrer mod en faderløs slutttilstand. Det faderløse samfund domineret af broderhorden – og måske udstyret med en matriarkalsk overbygning – er jo for Freud netop et interregnum mellem urhordens faderdiktatur og det patriarkalske samfund, som Freud ikke havde fantasi til at forestille sig kunne gå under. Den i øvrigt snævert sammenhængende diskussion om de matrilineære kulturer, den præødipale moderbinding og den kvindelige psykologi havde ikke Freud, men den næste generation af analytikere som hovedaktører, og den skabte godt nok ravage i psykoanalysen, men blev aldrig den dominerende tendens. De analytikere og teoretikere, der i Gross' ånd var positive over for matriarkatsutopien, var placeret på den politiske venstrefløj, mens hovedtendensen blandt alle øvrige analytikere var skarpe advarsler mod de skader, der fulgte af den eksklusive modersymbiose. Billedet af det store frygtindgydende moderdyr var klart udformet af Melanie Klein i 1920'erne og har en lang efterfølgende teorihistorie – jeg fremhæver gerne James Grotstein som de senere årtiers mest indsigtfulde analytiker inden for dette temaområde. Den franske psykoanalytiker Jacques Lacan advarede allerede i sin bog om familiens komplekser fra 1938 mod sammenhængen mellem matriarkatet og samtidens totalitære samfundsformer, og senere blev han ophavsmand til en meget sammensat teori om faderskikkelsens forskellige imaginære, symbolske og reelle aspekter. Lacans antipode i fransk psykoanalyse, Janine Chasseguet-Smirgel – der var chefpsykolog i Poul

Behrendts *Bissen og dullen* (1984) – mener på mange måder det samme. Men alt sammen er fraværende hos Henrik Jensen.

Det er påfaldende, at både de forfattere, der anbefalede udviklingen (Otto Gross, Paul Federn, Wilhelm Reich, Erich Fromm), og de, der efter anden verdenskrig advarede mod den (Riessman, Rieff, Lasch, Blankenhorn), inddrages som symptomer på udviklingens uundgåelighed. Det kan være svært at komme i rigtig diskussion med Henrik Jensen, fordi han – når han ikke lige refererer personhistorier – betjener sig af begreber, der omspænder psykologi, psykoterapi, pædagogik, samfundsteori, moral, teologi under ét. Sådant arbejder også en del af de især amerikanske kulturkritikere, man aner som hans vigtigste inspirationskilder. Jeg har svært ved at engagere mig i angrebet på velfærdsstaten, som skulle have overtaget de forældrelige omsorgsfunktioner på faretruende vis. Det er jo et elementært fordelingspolitisk spørgsmål, hvad samfundet skal bruge sine ressourcer til, og hvis alternativet er at skære ned på velfærden for i stedet at gøre de rige endnu rigere, virker det lidt perspektivløst.

I den simple tosøjlemodel mellem faderlig-moderlig, pligt-rettighed, autoritet-anarki, fællesskab-individualisme, indrestyring-andenstyring, religion-psykoterapi etc. er jeg ked at finde demokratiet i den negative søjle. Demokrati er fx, når en politiker, der er modig nok til at sige »sandheden«, bliver stemt ud ved næste valg. Derfor kan demokratiet ikke bruges til at løse det aktuelle problem. Det er et meget negativt billede af demokratiet. Jeg har selv gennem mit arbejde med ødipusteoriene dannet mig det stik modsatte billede: demokratiske rettigheder er noget, barnet skal opleve i sin opvækst – det er selvfølgelig ikke den fire-årige der skal bestemme den næste ferierejse, om familien skal have bil eller båd etc., men skal man undgå, at magtudøvelsen – hvad enten det er gammeldags autoritær revselse eller moderne vigen tilbage fra forbud og irettesættelser – over barnet får de beskrevne negative virkninger, skal man henvise barnet til en lov, der for det første er abstrakt (så den ikke blot udtrykker det magthavende familiemedlems aktuelle interesser) og for det andet udtryk for fællesskabets interesser, som også barnet har del i (jf. mit bidrag til antologien *Fokus på Freud*, der er anmeldt andetsteds i denne sektion). På den måde udvikles der interaktionsformer, der er egnede til at indfase barnet i samfundets institutioner. Henrik Jensen negligerer fuldstændig de dynamisk psykologiske sammenhænge, der er på spil her. Der er næsten ingen egentlig psykologi i bogen, og psykoterapien, der over en læst også placeres i modersøjlen, er mildt sagt et langt mere bredspektret fænomen end blot en teknik til fremme af »har du lyst, har du lov«-ideologien.

I betragtning af, hvor rystende udviklingsperspektiver der trækkes op, kan man undre sig over, hvor meget mindre fast Henrik Jensen bliver i mælet, når der skal ordineres en kur mod dårligdommene. Efter at have oprullet, hvad der er gået tabt med den faderbaserede pligtkultur, vil han netop ikke påtage sig den rolle, han selv efterlyser, nemlig som en ny faderskikkelse,

der slår i bordet, ja faktisk er bogens motto: Don't follow me, I'm lost too! Jeg har ledt lidt efter nogle blot nogenlunde håndfaste handlingsanvisninger og har som det tydeligste kun fundet disse temmelig forsigtige for ikke at sige svævende anbefalinger:

Det forekommer at være et af de største kulturelle tab, at kaldet blev lagt for had, latterliggjort og efterhånden umuliggjort. Enhver aktivitet, der kunne føre til en restituering af det, ville være velkommen. (...) Det ville være nødvendigt at 'undervise i samvittighed' ... Det ville være nødvendigt at 'italesætte' skyld, i stedet for systematisk at fortrænge den. Det ville være nødvendigt ikke systematisk at nedbryde den tro på autoriteten, som barnet udtrykker, men i stedet styrke den. Det ville være nødvendigt med en styrket faderlighed i den forstand, som vi har diskuteret den her, både i familien og i skolen. (s. 436).

Nu skal en anmelder jo kritisere det anmeldte, og det har jeg også gjort, men det skal ikke skjule, at jeg vurderer bogen som et uhyre værdifuldt bidrag til at pege på autoritetsproblemerne i dagens samfund. Blot er jeg mere enig i diagnosen end i terapien. Jeg kunne godt ønske mig, at nogle af spørgsmålene i bogen blev diskuteret af og med psykologer, pædagoger og terapeuter, som nok kan lære noget af Henrik Jensen, men som absolut har lige så meget at lære ham igen.